

типу військової освіти, що сприятиме зростанню військово-професійного, інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу військових фахівців. Завдяки цьому відбудуться позитивні зміни в системі військової освіти, що дадуть можливість зростання авторитету військового професіонала, підвищення авторитету та статусу захисника Вітчизни у суспільстві.

Роль освіти в формуванні економіки знань полягає в тому, що кінцевим носієм, виробником і споживачем її складових є людина, здатна проектувати, виробляти, застосовувати і споживати знаннєвомісткі товари та послуги. Відповідно, в формуванні Болонського процесу в освіті належить ключова роль по забезпеченню підвищення освітнього рівня населення і росту науково-технологічного потенціалу на його базі.

Стратегічну ціль розвитку освіти на довгостроковий період можна сформулювати як забезпечення через освіту конкурентоспроможності країни за умов глобалізації та інформатизації. Можливо Україна тоді б не займала 76 місце у світі по індексу людського розвитку.

1. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес / Укладачі: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський та ін.; відп. ред. М.Ф. Степко. – К., 2004 – 24 с. 2. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року N 348/2002 Державна програма переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом. 3. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року // Біла книга України. — Б. м., Б. в., 2004. 4. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки. 5. Біла книга – 2009 року (Оборонна політика України). 6. Основні засади вищої освіти України в контексті Болонського процесу. Документи і матеріали. Травень-грудень 2004 р. – Частина 2 / Упорядники: Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д. та ін. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – 188 с. 7. Постанова Кабінету Міністрів України "Про реформу системи військової освіти". 8. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003.-852 с. 9. Наказ Міністра оборони України "Про затвердження Змін до Програми реалізації Концепції кадрової політики в Збройних Силах України" № 221 від 12 травня 2009 р. 10. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для створення, закупівлі і модернізації озброєння та військової техніки за державним оборонним замовленням у національних виробників для забезпечення оборони держави" № 691-р від 8 липня 2009 р.

Надійшла до редколегії 26.03.2010р.

УДК 336.345.2

Ю.Б. Медведєв, канд. екон. наук., доц.
А.П. Смаль, викладач

ОБОРОННИЙ БЮДЖЕТ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

У даній статті досліджується проблематика фінансування Збройних сил України у контексті забезпечення національної безпеки Держави. Розглядається та аналізується нормативно-правова база, стан, проблеми, їх вирішення у сфері фінансового забезпечення силових інститутів в Україні та співпраця на міжнародній арені з провідними іноземними країнами. Розглядається європейський досвід фінансування силових структур. Пропонуються заходи, спрямовані на якісне оновлення фінансової складової державної оборонної політики.

Ключові слова: оборонний бюджет, фінансове планування, військова організація держави (ВОД).

In article the problematics of financing of Armed Forces of Ukraine in the context of national security protection of state is investigated. The regulatory and legal framework, condition, problems, their decision in the region of finance support of power's institutes in Ukraine and cooperation in the international arena with the leading foreign countries are considered and analyzed. The European experience of financing of power structures is considered. The arrangements oriented to qualitative updating of the financial component of national defense policy are offered.

Keywords: defense budget, financial planning, National Military Establishment (NME).

Фінансування силових структур України починається з планування, яке є важливою частиною фінансово-господарської діяльності силових структур країни. Від якості планування залежить своєчасне та повне фінансування всіх заходів з утримання військових частин, а також доцільне й ефективне використання коштів з оптимізацією їх діяльності.

Ефективне забезпечення потреб на оборону держави не можливе без якісного фінансового планування, яке включає в себе:

1. Правильне визначення потреби в коштах для:
  - бойової готовності підрозділів;
  - виконання планів бойової та гуманітарної підготовки особового складу;
  - утримання озброєння, бойової техніки та майна;
  - забезпечення особового складу належними видами грошового забезпечення та заробітної плати;
  - забезпечення господарських і культурно-побутових потреб.

2. Своєчасне надання коштів від забезпечуючих органів (відповідальних виконавців бюджетних програм).

3. Забезпечення планового, господарсько-доцільного та економного витрачання отриманих коштів.

Ефективне функціонування силових структур є принциповою основою реалізації політики національної безпеки. Серед комплексу проблем цієї сфери однією з найгостріших є проблема забезпечення належного рів-

ня фінансування силових структур. Вона полягає не лише у недостатніх обсягах фінансування, але й у необхідності визначення оптимальної структури видатків у відповідності до державних пріоритетів у сфері національної безпеки.

Основною складовою Воєнної організації, ключовим силовим інститутом держави є Збройні Сили України. У Статті 17 Конституції України зазначено: "Захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладається на Збройні Сили України" [1].

Серед комплексу чинників, що впливають на фінансування збройних сил, одним із визначальних є стан національної економіки – можливість держави утримувати силові інститути. Разом з тим визначення частки створеного суспільством валового внутрішнього продукту, що направляється на потреби національної безпеки та оборони, є питанням угоди між народом та владою про роль та місце силових структур у системі державних інститутів.

Згідно із Законом "Про організацію оборонного планування" [2], фінансування потреб оборонної сфери держави здійснюється винятково через Державний бюджет, обсяги видатків якого мають відповідати реальним потребам оборони та становити не менше 3% за-

планованого обсягу ВВП. Слід зазначити, що за час існування ЗСУ ця норма не виконувалася жодного разу, а її середній показник за період 1992 – 2005 років становить 1,6% ВВП. Переважна більшість виділених коштів – понад 85% – використовувалася для утримання війська. Такий розподіл витрат справедливо називають "бюджетом проїдання", оскільки він не залишає ресурсів на відновлення боєздатності та розвитку ЗСУ.

Отже, хронічне недофінансування запитів оборонної сфери призводить до постійного нагромадження проблем розвитку системи забезпечення воєнної безпеки держави, а також до технічної деградації ЗСУ.

Відповідно до Конституції України та Закону України "Про організацію оборонного планування" [2], бюджетні запити і пропозиції до проекту Державного бюджету на наступний рік (в тому числі й витрати на реформування ЗС) розробляє Міністерство оборони України.

Ці пропозиції розглядаються й уточнюються Кабінетом Міністрів, а також враховуються ним при виробленні проекту Закону "Про Державний бюджет України" в структурі оборонного бюджету. Далі проект узгоджує Рада національної безпеки і оборони, після чого подає Президентові пропозиції щодо фінансового забезпечення виконання заходів у зазначеній сфері. Верховна Рада розглядає скоректований проект Закону про Держбюджет, вносить поправки і затверджує його. Іншими словами, розмір фінансового забезпечення тієї чи іншої програми оборонного планування (в нашому випадку – реформування ЗСУ) залежить від рішення парламенту.

З іншого боку, якщо держава з тих чи інших причин не може повністю забезпечити поточне фінансування заходів зазначеного проекту, цим же Законом передбачено його корекцію за рахунок внесення змін до короткострокового оборонного планування. Але відразу виникає проблема: Державна програма реформування та розвитку ЗСУ на період до 2011 року через постійний дефіцит фінансування щороку зазнавала коректив в бік зниження параметрів реформування. Результат: Державна програма не виконана.

Спостерігається разюче протиріччя: Кабмін погодив зазначену Програму, тобто співставив її фінансові потреби з можливостями економіки країни й визнав спроможність держави їх задовольнити. Але після цього Верховна Рада своїм рішенням визначила значно менший обсяг фінансового забезпечення заходів реформування Збройних сил України. Тобто, діяльність виконавчої і законодавчої гілок влади в контексті фінансування військової сфери жодним чином не узгоджуються.

Окремі статті фінансування оборонної сфери є закритими для суспільства, що обумовлюється положеннями статті 8 Закону України "Про державну таємницю" і створює додаткові труднощі при розгляді проблеми.

Одним із визначальних чинників обсягів фінансування Воєнної організації держави в цілому та окремих її складових є чисельність особового складу силових структур. Відповідно до положень чинного Закону України "Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік" (№ 125-VI від 12 лютого 2008 р.) [6], вона становить 191000 осіб, у тому числі 148000 військовослужбовців. У порівнянні з іншими країнами, цей показник значно перевищує аналогічні показники країн європейського простору безпеки. У Франції цей показник дорівнює одиниці, в Італії – 1,8, в Угорщині – 1,6, у Польщі – 0,87. В Україні ж цей показник в 2,5 рази більший.

Забезпечення оптимального рівня фінансування силових інститутів держави можливе лише на основі впровадження нормативно-правових актів, сформованих на основі всебічного аналізу геополітичної та економічної ситуації, викликів та загроз національній безпеці, сучасного стану та перспектив розвитку національної економіки, реальних можливостей ЗСУ та інших військових формувань забезпечити суверенітет і територіальну цілісність держави.

За інформацією Голови Служби зовнішньої розвідки М.Маломужа, діяльність СЗР в 2009 р. по лінії економічної та військово-технічної розвідки дозволила підписати державні контракти на 1,65 млрд. доларів США, однак при цьому відомство практично не отримало бюджетного фінансування, навіть запланованих 66 млн. грн. зі стабілізаційного фонду.

Схожою є ситуація з фінансуванням Служби безпеки України (СБУ). Рівень забезпечення СБУ коштами державного бюджету залишається на межі 0,2 % від ВВП України (40-50 % від реальної потреби), тоді як у країнах ЄС – близько 1 % від ВВП. Структура фінансування також не відповідає нормам провідних європейських держав. В Україні 85% коштів спрямовується на оплату праці, 15 % – на розвиток матеріально-технічної бази. Для європейських держав ці показники у структурі видатків складають відповідно 30 % та 70 % [10].

Проте сумарний ефект від вжитих СБУ оперативно-розшукових та оперативно-слідчих робіт лише протягом 2007-2008 рр. становив понад 2 млрд. грн.

Разом з цим, за оцінками експертів Центру досліджень армії конверсії та роззброєння, у 2009 р. вперше за всю історію незалежної України з державного бюджету на потреби МВС виділено коштів більше (8,365 млрд. грн.), ніж на потреби МО (7,4 млрд. грн.). Видатки на оборону від внутрішніх загроз перевищили видатки на оборону від загроз зовнішніх.

Реалізація визначених Білою книгою України програми реформування ЗСУ передбачала наступні видатки із загального фонду державного бюджету на потреби міністерства Оборони [2].

Таблиця 1

Видатки із загального фонду державного бюджету на потреби МО

Роки	2009	2010 (прогноз)	2011 (прогноз)	2012 (прогноз)	2013 (прогноз)	2014 (прогноз)	2015 (прогноз)
Сума млрд. грн.	9,764	10,708	11,678	12,66	13,786	15,64	16,446

При цьому розподіл видатків ЗСУ, зокрема у 2009 р., розподілявся наступним чином: утримання ЗСУ – 42,5 %, видатки на ОВТ – 32 %, підготовка ЗСУ – 24 %, реформування ЗСУ – 1,5 %.

В умовах фінансової кризи зростає невідповідність між потребами силових інститутів та можливостями національної економіки.

В Україні зберігається стала тенденція недофінансування оборонної сфери. Саме тому на одного військовослужбовця в Україні виділяється близько 1,550 тис. дол. на рік, тоді як у Росії – 3,750 тис. дол., Туреччині –

12,700 тис. дол., Угорщині – 14,750 тис. дол., Польщі – 18,350 тис. дол. Якщо порівнювати з провідними країнами євроатлантичного простору безпеки, то для Франції і ФРН цей показник перевищує 90 тис. дол., Великобританії – 170 тис. дол., США – 190 тис. дол.

У 2009 р. видатки Державного бюджету на оборону становили 11,65 млрд. грн., з яких лише 7,4 млрд. грн. – бюджетні кошти, а 4,2 млрд. грн. уряд запланував витратити зі спеціального фонду. При цьому реальні потреби української армії, за підрахунками експертів МО, у 2009 р. становили 32,4 млрд. грн.

Розглянувши стан фінансового забезпечення Збройних Сил України, Рада національної безпеки і оборони України відзначає, що у 2009 році він є вкрай незадовільним.

З метою забезпечення обороноздатності держави та боєздатності Збройних Сил України, їх готовності до виконання конституційного обов'язку щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності Рада національної безпеки і оборони України вирішила:

1) збільшити в установленому порядку фінансування Збройних Сил України для реалізації першочергових і найбільш важливих заходів у таких обсягах:

- 112,6 млн. гривень — на відновлення непорушних запасів матеріальних засобів Об'єднаних сил швидкого реагування;

- 24,7 млн. гривень — на здійснення підготовки винищувальної авіації Повітряних Сил Збройних Сил України до несення бойового чергування з прикриття важливих державних об'єктів, підготовки рядового складу, сержантського і старшинського складу в навчальних центрах, забезпечення виконання програм зі стрибків з парашутом та підготовки водіїв;

2) забезпечити фінансування заходів з розвитку Збройних Сил України, передбачених постановою Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2009 року N 462 "Про затвердження розподілу у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для створення, закупівлі і модернізації озброєння, військової та спеціальної техніки за державним оборонним замовленням у національних виробників", у розмірі 698,6 млн. гривень [9].

Міжнародний досвід вирішення дилеми "Гармати чи масло" є досить різноманітним, але завжди ґрунтується на компромісі між видатками на соціальну сферу та оборону.

Для демократичних країн видатки на оборону традиційно складають більше 1% ВВП та більше 4 % бюджетних асигнувань. Фінансове планування та розподіл ресурсів є частиною оборонного планування, яке навіть для країн, що входять до євроатлантичного простору безпеки, не є уніфікованим. ОБСЄ характеризує оборонне планування як "наміри держави на середньострокову та довгострокову перспективу по відношенню до чисельності, структури, підготовки та оснащення її збройних сил, а також відносно оборонної політики, доктрин та бюджетів" [11].

Досвід розвинених країн свідчить, що оборонний бюджет розвитку передбачає виділення на утримання особового складу не більше 50% його загального обсягу. Критичною межею, за якою виділені кошти вважаються "бюджетом проїдання", є спрямування на ці цілі понад 75% асигнувань, передбачених на оборону держави.

Зокрема, на розвиток ОВТ та воєнної інфраструктури в Німеччині та Польщі витрачається 25,3% оборонного бюджету, Туреччині – 32,4%, Франції – 46,1%.

Практика обмеження бюджетного процесу лише одним роком довела свою неефективність. Світовий до-

свід пропонує раціональні підходи до підготовки й затвердження оборонного бюджету. Зазвичай вони базуються на циклічному (один цикл – два-три роки) програмно-цільовому методі "планування – прогнозування – бюджетування". В основу цього процесу покладено довгострокові плани розвитку, які щорічно коригуються.

Для країн євроатлантичного простору безпеки обов'язковою практикою функціонування силових інститутів є постійний моніторинг використання бюджетних коштів з боку інститутів громадянського суспільства та оцінка стану боєготовності армії та інших силових структур політичною силою, що прийшла до влади.

Для країн ЦСЄ, що є сусідами України, ключовим чинником у реформуванні силових інститутів стали стандарти НАТО.

За роки спільної взаємовигідної співпраці було досягнуто конкретних позитивних результатів, які вже сьогодні позитивно впливають на життєдіяльність військового та оборонних відомств України, а також Збройних Сил.

Створено достатньо ефективну систему оборонного планування, яка збалансувала основні пріоритети реформування та розвитку ЗС України, у тому числі у сфері короткострокового та середньострокового оборонного планування, включаючи оновлення законодавчої бази діяльності ЗС.

У рамках сприяння повному переходу Збройних сил України на комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом, та формування нової системи управління персоналом було проведено експеримент з комплектування трьох бригад у видах Збройних Сил і на одному кораблі Військово-Морських Сил та поширено його позитивні результати на інші військові частини. Сьогодні Збройні Сили України укомплектовані майже на 40% військовослужбовцями, які проходять службу за контрактом.

У сфері удосконалення системи управління та підготовки військ завершено розподіл повноважень між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил України. Сформовано новий орган військового управління – Об'єднане оперативне командування Збройних Сил України, яке вже приступило до виконання завдань у сфері управління миротворчими контингентами. Завершується перехід Генерального штабу Збройних Сил України на "J-структуру", яка притаманна збройним силам держав-членів Альянсу.

Удосконалення системи логістичного забезпечення Збройних Сил України, у тому числі медичного, здійснюється через перебудову системи матеріально-технічного забезпечення, удосконалення функціонування Командування сил підтримки та його адаптацію до системи логістики, яка існує в арміях країн-членів Альянсу. Запроваджується система аутсорсингу. На нову систему харчування з елементами аутсорсингу вже переведено більше 80% підрозділів Збройних Сил України.

У провідних країнах Європи питання фінансування у сфері безпеки і оборони вирішується за чітким апробованим механізмом планування:

- визначення внутрішніх та зовнішніх загроз;
- прийняття концепції національної безпеки;
- прийняття концепції оборонної політики;
- прийняття воєнної доктрини.

Досвід реформування національних збройних сил, поточна практика організації та функціонування системи забезпечення національної безпеки у ФРН мають бути враховані в Україні з огляду на основні наступних факторів:

1. Збройні сили Німеччини на сьогодні оснащені сучасним озброєнням та військовою технікою, є найбільш боєздатними серед країн Європи.

2. ЗС Німеччини сформовано за функціональним принципом:

- сили швидкого реагування;
- сили стабілізації;
- сили спеціальних операцій;
- аеромобільні сили.

3. Реформування німецьких збройних сил здійснюється на основі швидкої адаптації до нових загроз національній безпеці держави.

4. Оборонне планування та поточна діяльність Збройних сил Німеччини – складові оборонної політики Європейського Союзу та НАТО.

Концептуальну основу реорганізації та переозброєння ЗС Німеччини складають "Основні напрями політики ФРН у сфері оборони", "Концепція реформування бундесверу" та "Біла книга Німеччини з питань безпеки та майбутнього бундесверу".

Зокрема в Білій книзі наголошується, що "найбільш актуальними завданнями ЗС Німеччини є місії з розв'язання міжнародних конфліктів – вони найбільше вплинули на їх структуру та можливості".

Оборонні видатки Німеччини у 2010 р. плануються на рівні 5,43 млрд. євро, а до 2013 р. їх планується збільшити до рівня 5,56 млрд. євро.

В умовах світової фінансової кризи уряд Великобританії підтвердив параметри затвердженого у квітні 2008 р. бюджету міністерства оборони на трирічний період. Чинний "Детальний план видатків на оборону" передбачає річний бюджет у розмірі 34 млрд. фунтів стерлінгів на 2008-2009 фінансовий рік, 35,3 млрд. – на 2009-2010 р., 36,9 млрд. – на 2010-2011р.

Міністерство фінансів продовжить фінансування бойових операцій (окрема стаття, що не входить до бюджету МО). Близько 1 млрд. фунтів стерлінгів буде витрачено на обслуговування та підтримку Сил стратегічного стримування (ядерного озброєння) Великобританії. Крім того, з метою підтримки вітчизняного ОПК розміщено замовлення на побудову двох авіаносців. Одночасно МО планує перерозподілити кошти, передбачені на фінансування управлінського апарату, на користь забезпечення підготовки бойових підрозділів.

У рамках виконання Національної програми стимулювання економіки уряд Франції планує спрямувати 2,4 млрд. євро на фінансову підтримку вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Оборонний бюджет Франції на 2009-2014 рр. становить 185 млрд. євро. Реформа ЗС Франції у найближчі п'ять років спрямована на скорочення армії, оснащення найсучаснішими зразками озброєння з метою посилення позицій держави на міжнародній арені.

Відповідно до положень підписаної Президентом Н. Саркозі "Білої книги Франції з питань оборони та національної безпеки" було сформовано обрис національних збройних сил. Урядом Франції підготовлено та парламентом затверджено "План фінансування ЗС з 2009 до 2014 рр.". В умовах світової фінансової кризи видатки Державного Бюджету на безпеку та оборону зростають. У структурі оборонного бюджету видатки на переозброєння та модернізацію ОВТ становитимуть 101 млрд. євро. Найбільшу в Європі армію (320 тис. військовослужбовців) буде скорочено на 54 тис. осіб – економію коштів складе 12 млрд. євро.

Серед заходів з поширення впливу Франції на європейські процеси, заслуговує на увагу ініціатива французького уряду про допомогу Міністерству оборони України у сфері бюджетного планування та участі у миро-

творчих операціях. Франція планує направити до України фахівців цієї сфери з метою оптимізації процесу оборонного планування. Українська сторона високо оцінює таку співпрацю, визнаючи, що: "на сьогодні Франція є ключовим партнером України у багатьох аспектах воєнної діяльності. За останній період досягнуто високого рівня співробітництва між збройними силами наших країн у сфері розмінювання та участі українських військовослужбовців у міжнародних миротворчих операціях. Завершено підготовку необхідних документів з організації роботи у Міністерстві Оборони та Генеральному Штабі французьких радників".

Отже, без чіткого встановлення загроз національній безпеці, пріоритетів оборонної політики ускладнюється обґрунтування необхідних для виконання завдань оборони людських та матеріальних ресурсів, видів озброєння та військової техніки для оснащення силових структур й, таким чином, обсягів фінансування цієї сфери.

Таким чином, важливим аспектом становлення України як незалежної держави є створення її Збройних сил України, спроможних гарантувати суверенітет, територіальну цілісність країни, забезпечувати надійний захист національних інтересів від воєнних загроз.

Однак досягти запланованих показників у повному обсязі й досі не вдалося, так як виконання військово-реформаційних завдань неможливе без розв'язання нагальних проблем економічного характеру, насамперед – належного фінансування. Розглянувши вище наведений матеріал слід зазначити, що зарубіжний досвід свідчить про те, що на період реалізації заходів, зв'язаних з реформуванням ЗС, неодмінно мають збільшуватися загальні бюджетні видатки на оборону. Фахівці підкреслюють необхідність фінансування витрат на реформу армії переважно із загального фонду державного бюджету, істотно зменшуючи питому вагу видатків спеціального фонду.

Отже, на сьогодні у фінансуванні запитів оборонної сфери склався комплекс невідповідностей різного характеру та рівня. Основні з них: неузгодженість діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади в контексті фінансування оборонної сфери, яка в даному випадку межує з проявами безвідповідальності державних інститутів щодо забезпечення потреб системи забезпечення воєнної безпеки України; в системі оборонного планування України не існує документів, які визначають стратегію держави у сфері національної безпеки, зокрема, її воєнної складової; незавершеність процедури створення ВОД, що унеможливує вироблення комплексної програми розвитку її складових на синхронній основі.

1. Конституція України / К.: Парламентське видавництво. – 1997. – 100 с. 2. Закон України "Про організацію оборонного планування" № 2198-IV від 18 листопада 2004 р. 3. "Бюджетний кодекс України" від 21.06.2001 за № 2542-III. 4. Державний комітет статистики України. Статистичний довідник "Україна в цифрах" (2006-2007). – К.: Вид-во "Консультант", 2008. – 260с. 5. Державний комітет статистики України. Статистичний довідник "Україна в цифрах" (2008). – К.: Вид-во "Консультант", 2009 – 260с. 6. Біла книга 2009 р. 7. Закону України "Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік" № 125-VI від 12 лютого 2008 р. 8. Постанова Кабінету міністрів України від 28.02.2002 за № 228 "Про затвердження порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог щодо виконання кошторисів бюджетних установ". 9. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 листопада 2009 року "Про заходи з невідкладного поліпшення фінансування Збройних Сил України для подолання кризового стану їх боєздатності", м. Київ, 2 грудня 2009 року, N 1000/2009. 10. Богданович В.Ю., Семенченко А.І. Підхід до розробки теоретичних засад стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки держави // Стратегічна панорама. № 3. 2006. С. 42-50. 11. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від "суспільства ризику" до громадянського суспільства // Страт. панорама. — 2005. — №2. — С. 13-26.